

Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2000-2001

Osmanlı İmparatorluğu'nda Finansal Kurumların Evrimi ve Kùltürler Arası Etkileşim Prof. Dr. Murat Çizakça

Uygarlıklar arası kurum alışverişi niçin ve nasıl gerçekleşir? Bugün burada bu sorunun yanıtını arayacak, bunu yaparken de gözlemlerime dayanarak geliştirdiğim bir modeli sunacağım. Daha sonra da bu modeli spesifik gözlemlerle destekleyerek açıklamaya çalışacağım. Aslında bu soruya, "eğer bir uygarlıkta herhangi bir kuruma ihtiyaç varsa, bu kurum da başka bir uygarlıkta mevcutsa, o zaman uygarlıklar arasında kurum alış verişi gerçekleşir" diyerek, çok basit bir şekilde, yanıt vermek de mümkün elbette. Ayrıca, ihtiyaç duyulan kurum, diğer uygarlıkta mevcut değilse, o zaman ihtiyaç olan uygarlık söz konusu kurumu icat edebilir. Tabii icat etmek, başka bir uygarlıktan almaktan çok daha zordur. Ayrıca sıfırdan icat edilmiş olduğu düşünölen bir kurum, aslında tarihin çok eski dönemlerinde bir başka uygarlık tarafından belki de asırlarca kullanılmış olabilir. Bir uygarlıkta vaktiyle yaşamış ve unutulmuş kuramlar, başkaları tarafından, ileriki yüzyıllarda, bambaşka şartlar altında yeniden icat edilebilirler. Bunu, söz konusu eski kurumların modernleşmesi olarak da görmek mümkündür. Uygarlıklar arasında kurum alışverişi tek yönlü değildir. Zira bir uygarlık verimli çalışan bir kurumu icat ettiğinde, diğerleri bu kurumu almakta sakınca görmezler. Bir başka deyişle, kurumlar kolay kolay monopoli-ze edilemezler. Bir kurum, bir uygarlığın kendine mahsus değerler sistemine, dinine ve ahlak sistemine yakından bağlıysa, o kurumu başkalarının alması zorlaşabilir ama bu durumda dahi kurum alımı imkansız değildir.

Uygarlıklar arasında kurum alışverişi gerçekleştiğinde, farklı uygarlıklarda aynı veya birbirine çok benzeyen kurumların oluşması doğaldır. Bu kurumların zaman içerisinde her iki uygarlıkta da evrim geçireceklerine şüphe yoktur. Ancak benim gözlemlerim, evrimin farklı uygarlıklarda farklı hızlarda gerçekleştiğini gösteriyor.

Bu çalışmada ele alacağımız ilk ve en eski döneme baktığımızda, A uygarlığının başlangıçta kendi değer sistemlerinden kaynaklanan verimli kurumlara sahip olduğunu, B uygarlığında ise bu kurumların ya mevcut olmadığını ya da verimsiz çalıştıklarını görüyoruz. Bu kuramsal farklılık nedeniyle, B uygarlığının işlem maliyetleri (*transaction costs*) A'ya nazaran daha yüksektir. Bu maliyetlerin yüksekliğini, en önce B uygarlığının A uygarlığı ile yakın temasta bulunan tüccarları hissederek. Bir süre sonra da bu tüccarlar maliyetleri düşürmek amacıyla kendiliklerinden A'nın kurum ve kanunlarını benimserler. Bu benimseme, B'nin tüccarlarının kendi aralarında birtakım yeni adetler uygulamaya başlamalarıyla kendini gösterir. Zamanla bu adetler yaygınlaştıkça, B uygarlığının hukuk sistemi de yeni adetleri içermeye başlar. Bir başka deyişle, ödünç alınan adetler kanunlaşır. Böylelikle A'nın adetleri, B'nin hukuk sistemine dahil olurlar. Birinci aşama olarak nitelendirdiğimiz bu dönem, 10'uncu ve 13'üncü yüzyıllar arasında yaşanmıştır. B uygarlığının A uygarlığında verimli kurumlara alması ve hukuk sistemine dahil etmesiyle, ikinci aşamada her iki uygarlıkta da eş verimlilikte kurumlar oluşur. Hukuk sistemleri birbirine benzeyen iki uygarlığın birbirleriyle ticaret yapmaları da kolaylaşır. Böylece ticaret artar ve artan ticaret dolayısıyla her iki ekonomi de büyür. Fakat B'nin ekonomik büyüme hızının daha yüksek olması beklenir. Buna neden olarak, birtakım kurumları ödünç alan uygarlıkların genellikle daha esnek ve dinamik davranmalarını, daha dışarıya yönelik olmalarını ve uzun süre nispeten daha verimsiz kurumlarla yaşadıkları için, yeni kurumların ekonomileri üzerindeki marjinal etkilerinin daha yüksek olmasını gösterebiliriz. Ancak bütün bunlardan daha önemlisi, ödünç alınan kurumların, ödünç alan uygarlığın kendi kurumlarıyla sentez edilmesidir. Kısacası, kurumların evrimine esas ivmeyi dışarıdan kazandıran, ödünç alınan ve içindeki mevcut kurumların başarılı sentezidir.

Bu sentez ve hızlı evrim sayesinde B'nin ekonomisi A'dan daha hızlı büyüyecektir. Bu hızlı büyümeden dolayı da vaktiyle ödünç alınmış kurumların B uygarlığında daha hızlı bir evrim geçirmelerini bekleyebiliriz. Yani, başarılı sentez ve hızlı kurumsal evrim ekonomik büyümeye yol açarken, ekonomik büyüme de kurumsal evrimi hızlandırır. Kısacası, burada birbirini karşılıklı etkileyen bir sürece girilmiş olunur. Öte yandan, bu hızlı kurumsal evrim dahi hızla büyüyen ekonominin ihtiyaçlarını karşılayamayabilir. Bu durumda, B uygarlığı yeni kurumlar icat etmeye de başlar. Bu ise bizi üçüncü aşamaya getirir.

Sosyal ve Kurumsal Matriks

Üçüncü aşamada B'nin kurumlarındaki hızlı gelişme, A'daki kurumların geride kalmasına yol açar. Böylelikle, bu sefer, A'nın tüccarları uluslararası pazarlarda daha yüksek işlem maliyetleriyle karşı karşıya gelirler. Artık kurum ödünç alma sırası A'ya geçmiştir. Bu sefer A'nın tüccarları B'nin kurum ve kanunlarını benimserler, zira yüksek maliyetleri düşürmek ancak daha verimli kurumlarla mümkündür.

B'nin kurum ve kanunları benimsenirken, A'nın tüccarları arasında da farklılaşma olur. Zira, A'daki bütün iş zümresi aynı anda B'nin kanunlarını benimsemeyebilir. Nihayet A devletinin genellikle reformcu olarak bildiğimiz elit kesimi B'nin kurum ve kanunlarını toplu olarak alır. A'nın kendi hukuk sistemini terk etmesi, B'nin hukuk sistemine kayması demektir. Bu kayma öylesine yoğun ve radikal olabilir ki A'nın kanun koyucuları, B'den aldıkları kurumların vaktiyle kendi uygarlıklarında doğmuş olduğunun farkına dahi yaramayabilirler. Yepyeni bir şeyi aldıklarını zannederek, aslında kendi uygarlıklarında doğmuş kurumları modernleşmiş şekilde tekrar geri alırlar.

Bütün bu süreç içerisinde en önemli olgu, kurumların farklı hızlarda evrimleşmesidir. Ancak bu farklı hızın başka birtakım nedenleri de olabilir. Örneğin, devletin dünyaya bakış tarzı, bütün bu süreçte önemli rol oynayabilir. Bu bakış tarzı toplumda sınıflar arasında farklılaşmaya karşı ise ve sınıflar arası bir denge oluşturmaya çalışıyorsa, o zaman kurumların evrimi de bundan mutlaka etkilenerek, pazar mekanizmasını geliştiren kurumlar yerine, toplumda eşitliği sağlayan kurumlar gelişecektir. Böylelikle en güçlü kurum olan devlet, diğer kurumların evrimini de etkilemiş olur. Bir başka deyişle, yeni kurumların ortaya çıkışını etkileyen en önemli olgulardan biri, toplumda mevcut olan sosyal ve kurumsal matrikstir.

Bu bağlamda coğrafya da önemli bir etken olabilir. Örneğin bir uygarlık coğrafyası yüzünden uzun, tehlikeli ve çok masraflı yollar kat etmeye zorlanıyorsa, bu zorlukları gidermeye yönelik kurumları ortaya çıkarır. Tüm bu süreçler, 10'uncu ve 20'inci yüzyıllar arasında, yani son bin yılda gerçekleşmiştir. A ve B uygarlıkları ise sırasıyla İslam dünyası ve Batı'dır. 10 ve 13'üncü yüzyıllar arasında İslam dünyasından kurum alması, Avrupa'yı ticaret devrimine götürmüştür. İkinci aşamanın yaşandığı 13 ve 16' ıncı yüzyıllar arasında Avrupa'da ticaret devrimi gelişip, olgunlaşmıştır. Üçüncü aşama olan 17'inci yüzyıldan günümüze uzanan süreçte ise İslam dünyası Batı'dan kurum, hatta hukuk sistemleri almıştır. Bir uygarlığın kendi hukuk sistemini toptan terk ederek bir başka uygarlığın hukuk sistemini benimsemesini, Timur Kuran, "hukuk kayması" terimiyle ifade etmektedir. Bu genel tabloyu ortaya koyduktan sonra özel sektörle ilgili kuramlara baktığımızda, 10-13'üncü yüzyıllar arasında Avrupa'nın İslam dünyasından, ortaklık hukuku, kontrat hukuku, işletme ve finans tekniklerini aldığını görüyoruz. Fransız tarihçisi Sayous, "Müslümanlar'ın, Avrupalı-lar'dan çok daha üstün ticari yöntemlere sahip oldukları yadsınmaz. Avrupalılar; bu yöntemlerin daha iyisini geliştirmekten acizdiler" diyor. Bence Sayous kısmen haklıdır: 10 ve 11'inci yüzyıllarda gerçekten de İslam dünyasındaki kurumlar Avrupa'dakinden daha gelişmişti. Fakat bu yüzyıllardan sonra Avrupa'da önemli gelişmeler yaşandı. Bu gelişmelerin en önemlisi ise tüzel kişilik kavramıydı. Bu kavramın icat edilmesiyle bir firmanın sahipleri ile firma arasında bir duvar çekilmiş oldu. Böylece şirketler, kurucularından ayrı bir kimlik kazandılar. Bunun İslam hukuku ile karşılaştırılması çarpıcı olabilir. İslami ortaklıkta, ortaklardan biri öldüğü zaman ortaklık lağvedilir. Batı'da ise tüzel kişilik kavramının ortaya çıkmasıyla, şirketler bir tür ölümsüzlüğe kavuştular. Bir ortağın ölümü sebebiyle şirketin dağılmayaacağı anlaşılınca, ortaklar şirketlerine daha fazla yatırım yapmaya başladılar. Sadece mevcut ortaklar değil, dışarıdan birçok yatırımcı da şirketlere ilgi gösterdi. Dışarıdan yatırım yapılabilmesi sayesinde yeni bir icat ortaya çıktı ve anonim şirketler doğdu. Bu arada para vakıfları (Monti di Pieta) da bankalara dönüşmeye başladılar.

Osmanlı ekonomisi ise tüzel kişiliğin icat edilmesini, anonim şirketlerin ortaya çıkmasını ve bundan sonra yaşanan gelişmeleri kaçırdı. Dolayısıyla Osmanlı şirketlerinde sermaye miktarı çok sınırlı kaldı. Bu sınırlılığın ne boyutlara vardığını Zafer Toprak'tan öğrenebiliyoruz. Toprak'a göre, 1908'de Feshane kuru-lurken İstanbul'da kıyamet kopmuş ve "Bizim giyeceğimiz fesin fabrikasının Avrupalı tarafından kurulmasının bir anlamı var mı?" diye itiraz edilmiş. Toprak'ın atıfta bulunduğu yazarın söylediği şey şu: "Bir an için aramızda üç-bin lira topladığımızı farzetsek bile, sermayesi yüzbinlerce lirayla ölçülen bir Avusturya şirketiyle nasıl rekabet edebiliriz ki?" Gerçekten de sermaye birikimi konusunda çok büyük farklar ortaya çıkmış. Ben Batı'daki kurumsal evrim çok hızlı bir şekilde gerçekleştiği için, iki uygarlık arasındaki sermaye farklılığının bu boyutlara ulaştığını düşünüyorum.

Kurum Alış Verişinin Analizi

Batı kurum ve kanunları sermaye birikimi açısından son derece büyük avantajlar sağladıkları için, Osmanlı tüccarlarının da Avrupalı- lar'ın 10-13'üncü yüzyıllar arasında yaptıklarını yapmaları, yani diğer uygarlığın kanunlarını benimsemeleri gerekiyordu. Bu, uluslar arası pazarlarda Batılı tüccarlarla rekabet edebilmenin olmazsa olmaz koşulu haline gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan gayrimüslim tüccarlar Batı'nın kurum ve kanunlarını rahatlıkla benimseyebildiler. Fakat Müslüman tüccarların işi o kadar kolay değildi, zira, toplumsal baskılar Batı hukukunu almalarını engelliyordu. Buna karşın katolik tüccarlar Fransız Konsolosluğu'nun, Protestan'lar İngiliz, Ortodokslar da Rus Konsolosluğu'nun koruması altına girerek, onların hukuk sistemlerine dahil oluyorlar ve bunun getirdiği bütün avantajlardan yararlanıyorlardı. Rakipleri giderek büyüyüp, gelişirken, geleneksel hukuk sistemine uygun davranmak zorunda olan Müslüman tüccarlar ise işlem maliyetleri yüksek olduğu için sermaye birikimi gerçekleştiriyorlar ve şirketlerini bir türlü büyütüyorlardı. Bu nedenle Müslüman tüccarlar da Batı kanunlarını istemeye başladılar. Bir süre sonra devlet bu isteklere karşı koyamadı. Fransa'da 1804'te çıkarılan *Code de Commerce*, 1849'da *Kanunname-i Ticaret* adıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda da uygulanmaya başlandı. Böylelikle Osmanlılar Batı'nın ticaret hukukunu uygulamaya başladılar. Aslında burada çok ilginç bir noktaya dikkat çekmek gerekiyor. Batı ticaret hukukunda bulunan *Societe Commandit* kavramının Arapça tercümesi "*Eşşirket elMudaraba*" dır. Bir başka deyişle, *Societe Commandit* 7'inci yüzyıldan bugüne kadar uygulanmakta olan İslami *mudaraba* ortaklığından başka bir şey değildir. 10'uncu yüzyılda Batı'ya geçen *mudaraba*, buradaki evrimini tamamladıktan sonra, 1849'da *Societe Commandit* adıyla tekrar İslam dünyasına dönmüştür. Bu durum, uygarlıklar arası kurum alış verişine en güzel örneklerden biridir.

Vakıfların Kökeni Neresi?

Uygarlıklar arası kurum alış verişini analiz ederken, vakıf sektörüne baktığımızda, 10-13'üncü yüzyıllar arasında İslam dünyasındaki vakıfların benzerlerinden çok daha üstün durumda olduklarını görüyoruz. Bunu söylerken, vakıfların İslami bir keşif olduğunu iddia etmiyorum. Aslında *mudaraba* ortaklığı konusunda da böyle bir iddiam yok. Avrupa'daki kom-mendanın kökeninin *mudaraba* olduğu ispat edildi ama *mudarabanın* kökeni konusunda kimse bilgi sahibi değil. Vakıflara gelince, Batı dünyasının vakıfları İslam dünyasından aldığı doğrudur ama İslam dünyasındaki vakıfların kökeni nedir diye sorarsanız, benim cevabım Roma olur. Roma'da para vakıflarının kurulmuş olduğundan birçok kitapta söz edilmektedir. Fakat İslam'daki para vakıflarının kökenini pek bilmiyoruz. Sonuç itibarıyla Roma'da bu vakıflar varsa, Batı neden bu kuramları İslam dünyasından almış olsun? Bunun nedeni, ikiye yıl süren ve Batı'nın altını üstüne getiren kavimler göçü sırasında ellerindeki bütün yazılı kaynakların kaybolması olabilir. Batı, sadece vakıfları değil, astronomi ve felsefeyi de İslam dünyasından aldığı için, Roma ile hiçbir ilişkilerinin kalmadığı, tüm kaynaklarının yok olduğu düşünülebilir. Sebep ne olursa olsun, Batı'nın vakıf kurumunu İslam dünyasından aldığı kesin. Bu saptamayı yaptıktan sonra, yine verimli ve verimsiz vakıflardan söz edebiliriz. 10-13'üncü yüzyıllarda Batı dünyası İslam aleminden vakıfları alıyor. Bildiğiniz üzere, kurumlar başka bir uygarlık tarafından alındıktan sonra hızlı bir evrim içine giriyorlar. Acaba Batı'da da böyle oldu mu? Bunun için önce vakıfların İslam dünyasındaki evrimine göz atmak gerekiyor. Biz para vakıflarının evrimini incelemeye çalıştığımızda, 1555-1823 yılları arasındaki aşağı yukarı üçyüz yılı taradık ama bir evrim göremedik. Bu arada Batı'da neler yaşadığını anlamak için bazı araştırmalar yaptık. *Journal of Financial History* adında çok güzel bir dergi var. Bu dergide çıkan bir makalede Napoli'deki para vakıflarının incelendiğini gördük. O dönemde *Monti di Pieta* ismi verilen bu kurumların evrimini konu aldığı makalesinde yazar, "*Monti di Pieta*'lar bankalaştılar" diyor. Bizim aradığımız bilgi de buydu zaten. Öyle sanıyorum ki bu gelişmede Batı'daki faiz yasağının gevşetilmesi de çok önemli bir rol oynadı. Bu konuda daha kesin, bilgi *Her-man Van Der Wee* tarafından sağlanmıştır.

Aslında Osmanlı'daki para vakıflarının sermayelerinin de faize benzer bir sistemle işletildiğini biliyoruz. Diyelim ben para vakfı yöneticisiyim, benim vakıfımda, "parayı ona onbirin üzerinde işletebilirsin" diyor. Ona onbir en sık rastlanan oran. Ben bu parayı yirmi otuz kişiye veriyorum. Onlar da bir sene sonra kendi aldıkları ana parayı ve faizini geriye ödüyorlar. Faizin önemli bir kısmı vakfın esas amaçları için harcanırken, geriye kalanı da ana sermayeye ekleniyor. Büyüme bu şekilde gerçekleşiyor. Takdir edersiniz ki bu hayli zor ve sınırlı bir büyüme şekli. Bir başka büyüme yolu ise küçük küçük vakıfların bir para vakfına bağışta bulunmaları. Böylece onların bağışları da sermayeye ilave edilerek, ertesi sene biraz daha büyük bir miktar para plase edilebiliyor. Osmanlı para vakıflarında bundan başka hiçbir evrim yaşanmıyor.

Osmanlı'da Para Vakıfları Gelişmedi

Batı'da ise faiz yasağı gevşetilmeye başlanınca, para vakıflarının yöneticileri şöyle düşünüyorlar:

"Faaliyetlerimizi yürütmek için paraya ihtiyacımız var. Burada toplanan paraları yüzde 12 faiz ile ihtiyacı olanlara kullanıyoruz. O halde bize para getirenleri de mükafatlandırılmalı ve onlara da, örneğin, yüzde 9 verelim." Bu düşünce uygulamaya geçirilince vakıflara para akmaya başlıyor, birçok insan tasarruflarını bu şekilde değerlendirmeyi tercih ediyor. Vakıf topladığı paralarla işlem hacmini büyütüyor ve paraya ihtiyaç duyanlara plase ediyor. Bu arada her işlemde yüzde 3 kazanç sağlıyor. Sağlanan bu kazanç hayır işlerinde kullanılıyor. Böylelikle, bir yandan *Monti di Pi eta*'lar büyür ve mevduat bankalarına dönüşürken, diğer yandan da, fakir yığınlar bol miktarda tüketim kredisi aktarılmış ve bunlar tefecilerin elinden kurtarılmış oldu. Şurası ilginçtir ki, faiz yasağının gevşetilmesi Batı'da tefeciliği azaltırken, İslam dünyası'nda tefeciliğin önu alınmadı ve faizler hep yüksek seviyelerde kaldı.

Gerçekten de Osmanlı para vakıflarına baktığımızda, faiz yasağının gevşetilmemesi nedeniyle bu vakıfların büyüyemediklerini görüyoruz. Ayrıca "Osmanlı'da bir girişimci sınıf var mıydı? Bu para vakıfları girişimcileri finanse etti mi?" sorularına yanıt aradığımızda da vakıfların plase ettikleri paraların 30 kuruş, 50 kuruş gibi çok küçük miktarlar olduğunu görüyoruz. Yani girişimcinin ihtiyacı olan büyüklükteki bir sermaye transferi kesinlikle yok. Girişimciye finansman sağlamayan para vakıfların, tüketici kredisi verdiklerini biliyoruz. Bunun nedenini anlamak zor. Hatta bana İtalya'daki bir konferansta bu soruyu sorduklarında açıklayamadım. Fakat konferanstan sonra aklıma ödünç para alma yönteminin bunun açıklaması olabileceği geldi. O dönemde "istiglal" adı verilen bir yöntemle ödünç para alınabiliyor ki bu aslında hile-i şerriye'dir. O zaman ben bir girişimciysem, vakıflar küçük miktarlarda para verdiklerine göre, yirmi tane para vakfına gider para çeker ve hatırı sayılır bir sermaye elde edebilirim diye düşünüyordum. Fakat istiglal yöntemini inceleyince, bunun da mümkün olmadığını gördüm. Çünkü bu yöntemde ödünç aldığımız para için ev ipotek etmeniz gerekiyordu. Sonuç itibarıyla para vakıfları tüketici kredisi verdiler ama girişimci kredisi veremediler. Bunun sonucunda da İslam dünyasında girişimci finansmanı çok kısıtlı ölçülerde kaldı.

Cumhuriyet Döneminde Vakıflar

1954 yılında Osmanlı döneminde kurulan vakıflar ortadan kaldırıldı ve bunların sermayesiyle Vakıflar Bankası kuruldu. 1967'de de vakıfların ellerindeki bütün sermayenin bu bankaya yatırılması sağlandı. Aynı yıl yeni bir vakıflar kanunu yürürlüğe girdi ve böylece modern para vakıflarının temeli atılmış oldu. İşadami Vehbi Koç ve yakın dostu Aydın Bo-lak, Türkiye'de vakıfların modernize edilmesi gerektiğini düşünen ilk kişilerdi. İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden kısa bir süre sonra Ford'un temsilciliğini almak için Amerika'ya giden Koç orada bir "check-up" yaptırmak istediğinde, kendisini Ford Vakfı'nın hastanesine götürüyorlar. Kendisi de eski bir vakıfçı olan Koç, bu hastaneye hayran kalıyor ve Amerika'da vakıfların modernize edilerek, çok etkin bir şekilde kullanılmakta olduğunu görüyor. Amerikan Vakıf Kanunu'nu inceleyen Koç, Türkiye'de Amerikan usulü bir vakıf kurmayı hedefliyor. Ülkemizde şirketlerin hisse senetleriyle vakıf kurulabilmesine, ancak 1967 yılında çıkarılan kanun ile izin veriliyor. Vehbi Koç Vakfı da 1968 yılında kurulup, 1969'da faaliyete geçiyor. Bugün bu vakıf tarafından kurulan Koç Üniversitesi'nin kantininde yer alan "Vakıfname"nin üzerinde bulunan ve Vehbi Koç'un bütün prensiplerinin anlatıldığı *vedia'da*, "Ben bu vakfı gayrimenkulle değil, şirketlerimin hisse senetleriyle kurdum" sözlerini görebilirsiniz. Sonuç itibarıyla, Osmanlı'da Batı ülkelerindeki para vakıfları gibi gelişemeyen vakıflar; Cumhuriyet döneminde yeniden yapılandırılarak ekonomiye kazandırılmışlardır.